

УДК: 398:81'373.7(477) (045)

Ганна ОНУФРІЙЧУК

ВНУТРІШНЯ ФОРМА ЕТНОФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ЯК СТАЛИХ МОВНИХ ОДИНИЦЬ

У статті описано та досліджено внутрішню форму фразеологічних одиниць української мови на основі народного мовлення, що в подальшому сприятиме опрацюванню теорії мовної одиниці в цілому. Також вказано на значення внутрішньої форми при з'ясуванні семантики деяких фразеологічних одиниць української мови.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця, етнофразеологізм, внутрішня форма, етнокультурний знак, семантика фразеологізму, паремія.

Актуальність теми вбачаємо в потребі опису та дослідження внутрішньої форми фразеологізму, що в подальшому сприятиме опрацюванню теорії мовної одиниці в цілому. Адже саме внутрішня форма фразеологізму допомагає з'ясувати семантику деяких одиниць нашої мови.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні внутрішньої форми фразеологічних одиниць української мови (передусім народного мовлення).

Предметом дослідження виступають стійкі мовні вислови як своєрідні показники високої культури мовлення та духовної культури нації.

Впродовж багатьох років фразеологія української мови залишається тим багатим мовним матеріалом, до якого повсякчас звертаються дослідники у пошуках глибинних знань про світ, про людину в ньому, про тісний зв'язок фразеологічної одиниці з народними звичаями та повір'ями. Їх вивчають як унікальні за структурою одиниці мови, як засіб збереження цінних відомостей про етнокультуру, вірування, релігію в широкому розумінні, як особливості світобачення народу, як виразник психіки людини, як спосіб фіксації знань про дійсність.

Зрозуміти душу народу, поринути у минуле та збагатитися духовним надбанням допомагає етнофразеологія. Етнофразеологізми – це своєрідні сталі мовні одиниці, які ввібрали в себе матеріальний та духовний досвід народу. Вони виступають мовними одиницями свідомості людини, несуть у собі культурну інформацію про світ і сприйняття його тим чи іншим народом. У них закодовано весь досвід народу, його історію та культуру. Саме тому фразеологічні одиниці виступають своєрідними етнокультурними знаками.

Вивчення фразеології в концептуальному та етнокультурному висвітленні започаткували такі науковці як О. О. Потебня, М. І. Костомаров, М. Ф. Сумцов, Б. Д. Грінчеко, А. Ю. Кримський та ін. Водночас сьогодні актуальним постає звернення науковців саме до внутрішньої форми сталих мовних одиниць. Свого часу О. О. Потебня зауважував, що внутрішня форма існує у двох виявах: як «найближче етимологічне значення» і як «центр образу». Науковець вказував на психологічний аспект слова, спрямованого на виявлення способу, за допомогою якого *слово* = *знак* набуває характеру мовної одиниці з певним змістом. Внутрішньомовна мотивованість виявляється суттєвою при аналізі народної та обрядової лексики, особливо в плані її зв'язку з словотвірною парадигмою. Так внутрішня форма постає посередником між найменуваннями, вказуючи на те, як «пов'язане дане слово з його найближчими попередниками» [4, с. 16].

Значну увагу приділяють дослідники і ролі мотивованості внутрішньою формою значення мовних одиниць із урахуванням їхньої стратифікації від елементів слова – морфем – до широких синтаксичних перетворень – текстів. Зокрема це такі дослідники як В. В. Виноградов, В. Г. Гак, В. М. Русанівський, М. І. Голянич, Т. Р. Кияк та ін. При цьому В. М. Русанівський зазначав, що «із з'ясування внутрішньої форми слова повинно починатися вивчення всіх інших інгредієнтів мови як складної системи» [5, с. 14].

Проте за В. В. Виноградовим, основною ознакою внутрішньої форми виступає фактор «семантичного порядку», а саме немотивованість. Наприклад, звороти на зразок *скребті (кому) рёдьку* – «читати нотації» чи *вікинути гедзика* – «сказати щось дратівливе» на матеріалі зіставлення є виявами глибинної образності [7].

У науковій літературі поширене розуміння внутрішньої форми як 1) найближчого етимологічного значення (діахронічний аспект); 2) у синхронії: характеру зв'язку між звуковою оболонкою слова і його початковим змістом (Р. А. Будагов); 3) внутрішня семантична основа певного значення слова (Л. А. Новиков); 4) зміст, об'єктивований у матеріальній формі, пов'язаний із актуальним значенням (М. І. Голянич); 5) виражена словом ознака комунікації (В. Г. Гак, В. Д. Ужченко); 6) образ, уявлення, що асоціюється у свідомості мовця з попереднім значенням і є мотивуючою основою конотації (В. М. Телія, В. М. Білоноженко).

Учення про внутрішню форму порушує фундаментальні поняття лінгвістики – зв'язок мови й етнокультури, мови й мислення, означуваного й означуючого, синхронічного й діахронічного. Із часом внутрішня форма «затемнюється», що призводить до зміщення в уяві мовців мотивації фразеологізму, коли внутрішня форма служить одночасно й збудником еволюційних процесів у фразеології.

Свого часу В. В. Виноградов вказував, що одна з функцій внутрішньої форми як частини смислової структури – прогнозування, підкреслюючи, що значення цілого тут пов'язане з розумінням внутрішнього образного стрижня фрази, коли численні міцно злютовані фразеологічні групи легко розшифровуються як образні вислови [1, с. 317]. Розглядаючи фразеологічні одиниці на позначення мовлення, відзначаємо, що для цієї семантичної групи фразеологізмів властиві ті самі ознаки, що і для загального обшару української фразеології. Тобто ступінь передбачення загальної семантики фразеологізму залежить від ряду лінгвістичних і екстралінгвістичних чинників, пор. фразеологічні соматичні одиниці (*тримати язик за зубами*); фразеологізми-алогізми (*товкти воду в ступі*); фразеологізми, сформовані на основі контрасту, паралелізму, синонімії тощо, які відбивають протилежні, зіставні чи схожі поняття (*переливати з пустого в порожнє*); порівняльні звороти із загальновідомими інгредієнтами (*як по маслу*); тавтологічні звороти без компонентів із затемненою семантикою (*поїдом їсти*); фразеологізми, що постали на основі широковживаних терміносполучень (*брати бар'єр*); фразеологізми з живою (загальномовною) символікою (*горобців лічити*).

Як зауважує В. І. Кононенко, в основі внутрішньої форми будь-якої фраземи лежить образне світосприймання, що ґрунтується на метафоризованому осмисленні буття, традицій, звичаїв, обрядів, вірувань з урахуванням психоповедінкових архетипів, емоційно-почуттєвої цілісності «української душі» [3, с. 21]. Тобто фразеологізмам притаманна образність, вони виступають найціннішим будівельним лінгвістичним матеріалом. Через фольклорні тексти замовлянь, вірувань, оповідей-міфів (у формі, казки, переказу, легенди, анекдоту), вербальних фрагментів весільних та інших обрядів, ритуальних дійств проникаємо в глибини народної мови, тим самим вичленовуючи народні фразеологізми. Особливе місце серед такого типу одиниць належить народним висловленням – пареміям як вищому прояву народного духу, глибин його філософії, етики та естетики, пор. паремію з опорним видовим поняттям дерево: «*На похиле дерево і кози скачуть*». Цікавими також є метафори, пов'язані з поведками тварин, птахів: «*Кожна корова своє теля лиже*», «*Доки рак свисне*», «*Пішов як рак по дріжджі*», «*Дійна корова*», «*На заячий скік*», «*Старий віл борозни не псує*», «*Хоч кінь на чотирьох ногах, і той спотикається*». Народні паремії виступають і яскравим вираженням обрядових дійств, тим самим засвідчуючи багатство народного мовлення, його символічність. Пор. приказку «*Котрий віл тягне, того ще й б'ють*» або народне прокляття «*Щоб тебе волами возили*». Власне заглибившись у символічність цього прокляття, з'ясуємо, що воно виникло в давнину, коли під час похоронної обрядовості везли покійника на волах, тому й символізує смерть.

Виділяємо ряд словосполучень, які становлять собою образні усталені мовні формули. Від власне фразеологізмів вони відрізняються тим, що їхні компоненти зберігають своє пряме лексичне значення і їм не властиве яскраво виражене емоційне забарвлення, наприклад: *бридкий, як здохлий пес; весело, як собаці після ціпа; весела, як пташка; швидкий, як черепаха; гризе го, як міль; гойкає, як на вола; гудуть, як мухи в пляшці; дразнить, як собаку; крутиться, як пес у сливах; ласиться, як кіт на сало; стоять, мов вівці.*

Етносимволіка народних афоризмів передбачає собою реконструкцію фразеологізмів та паремій, оскільки несе у собі глибинне значення мовленнєвого виразу, пізнати який можна лише занурившись у глибини народного мовлення: Наприклад, асоціативний ряд *людина (господар)* – з одного боку – небажаний (або чужий, непроханий) гість у хату, що постає в образі, скажімо, вовка, з другого боку. Тут можна провести паралель з чортом (бісом, дідьком, нечистою лихою силою), ім'я якого здавна табується, бо вважалося, що зайвий раз називати його означає накликати нечисту силу в оселю. Здавна в народі не радили згадувати чорта, особливо на ніч, бо той міг явитися непроханим гостем. Тому й кажуть про вовка як про злу силу – *на вовка намовка (про вовка промовка), а вовк у хату*. Тобто маємо асоціативну паралель *людина* (добра або зла) – *вовк* або *чорт* (небажаний злий гість). Пор. як «вовчі» характеристики: *вовчий апетит, вовки в овечій шкірі, вовк і пораховану вівцю з'їсть, вовків бояться – в ліс не ходити* тощо.

У процесі розвитку української мови утворилися фразеологічні одиниці, в основу яких лягло порівняння – найпродуктивніший і найдавніший спосіб творення сталих мовних сполучень. Скажімо, символом сили, здоров'я, працьовитості виступає у народному мовленні *віл* чи *кінь*. У мовленні та світогляді народу *віл* та *кінь* символізують могутність, силу та кремезність людини. В основному *віл* (*кінь*) здавна асоціюється з працьовитою людиною, тобто такі порівняння підкреслювали роботу людини з роботою цих тварин. Наприклад, для ілюстрації робочих властивостей в народному мовленні назвемо цілий ряд зразків: *працює (робить), як віл; працює, як чорний віл; захекався (задихався), як віл у борозні; гнеться, як віл у ярмо; впрягти, як вола в ярмо; працює, як [чорний (той)] віл [у ярмі]; тягне, як віл воза; тихий, як робочий віл; працює, як кінь; працює, як коняка*. У вищезгаданих порівняннях бачимо, як проводиться асоціативна модель вола чи коня у порівнянні з людиною, яка важко і надмірно працює. Також варто згадати про порівняння, в яких здоров'я людини порівнюють із здоров'ям вола (коня), такі фразеологізми вживаються для підсилення ознаки: *здоровий як віл; здоровий, як кінь*.

Цікавими є зразки порівнянь, у яких підкреслюється ознака жадібності, настирливості, впертості, нехтування небезпекою: *допався до добра, як віл до браги; преться, як віл на рогатину*. Про невеселу, дуже засмучену людину говорять: *як (мов, неначе) [чорний] віл на ногу наступив*.

Досліджуючи фразеологічні одиниці, спостерігаємо ряд мовних засобів, які несуть емоційно-оцінне навантаження. Для прикладу образ *свині* у національному сприйнятті українців має чітко виражену негативну характеристику. Комічний ефект запрограмований у деяких компаративних фразеологізмах, які передають суто українські настанови і орієнтири суспільства, наприклад: *личить, як свині сідло; личить, як свині хомут; гарно, як свині під лопухом; пристало, як свині наритники; влізливий, як свиня*. Розумові здібності узагальнилися у такому влучному вислові: *дурний як сто свиней*. Поведінка людини, неадекватна її реальному становищу, засуджується у народі, але висловлюється це в іронічному плані на зразок: *величається, як свиня в барлозі; благородна, як свиня городна*.

Таким чином, фразеологічні одиниці є вагомою часткою національної культури, що так чи інакше відбивають етнокультурні, народно-психологічні й міфологічні уявлення, переживання, світосприйняття. За їх допомогою формується образ реального чи уявного світу, яким його бачить носій. Спостереження над фразеологічними одиницями, породженими народним мовленням, переконує в тому, що маємо справу з мовним матеріалом, дослідження якого потребує не лише пізнання власне мовних процесів, але й неабияких знань з історії, культури етносу. Саме фонові знання (передусім етнологічного плану) дають змогу глибше проникнути у природу багатьох фразеологізованих народних висловів, тим самим вникаючи у їхню внутрішню форму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слов // Виноградов В. В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – 312 с.
2. Кононенко В. І. Українська народна фраземіка трансформації образу / В. І. Кононенко // Мовознавство. –1993. – №5 – С.21 – 27
3. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.
4. Потебня А. А. Мысль и язык. // Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.

5. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М.: Наука, 1986. – 142 с.

6. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.

Анна ОНУФРИЙЧУК

ВНУТРЕННЯЯ ФОРМА ЭТНОФРАЗЕОЛОГИЗМОВ КАК УСТОЙЧЕВЫХ РЕЧЕВЫХ ЕДИНИЦ

В статье описано и исследовано внутреннюю форму фразеологических единиц украинского языка на основе народной речи, что в дальнейшем будет способствовать обработке теории языковой единицы в целом. Также исследуется значение внутренней формы для раскрытия семантики некоторых фразеологических единиц украинского языка.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологическая единица, этнофразеологизм, внутренняя форма, этнокультурный знак, семантика фразеологизма, поговорка.

Anna ONUFRICHUK

INNER FORM OF ETHNOPHRASEOLOGY AS STABLE LINGUISTIC UNITS

This article is devoted to the description and investigation of inner form of Ukrainian phraseological units based on the folk speech that will subsequently help to develop a linguistic unit theory in general. It also points to the definition of the inner form by semantic investigation of some Ukrainian phraseological units.

Keywords: phraseology, phraseological unit, ethnophraseology, inner form, ethnocultural sign, phraseology semantics, proverbs.

ВІДОМОСТІ

ОНУФРІЙЧУК Ганна Іванівна

Аспірант денної форми навчання Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН
України

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий
співробітник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН
України ЖАЙВОРОНОК Віталій Вікторович

моб. тел. 0976384439

e-mail: anya.onyfriichuk@ukr.net